

O nutnosti v básnické řeči¹

Tomáš Holeček

1. Úvod

V této studii se pokusím s pomocí Homérových básní ukázat smysl nutnosti v básnické řeči. Půjde mi hlavně o nalezení takového smyslu, z něhož bychom lépe porozuměli „logické nutnosti“ v řeči učené, nebásnické.

2. „Nutnost“ v sylogismu

S „nutností“ (řec. ἀνάγκη) se setkáváme v uvedení sylogismu v Aristotelových *Prvních analytikách*:

*Sylogismus je řeč, v níž, je-li něco dáno, nutně něco jiného, různého od toho, co je dáno, vyplývá právě tím, že dané jest.*²

což znamená např., že z toho, že máme dáno

1 Tento výstup vznikl na FHS UK v rámci projektu Specifického vysokoškolského výzkumu 2017 – 260 472 01. Podkladem předkládaného textu byla přednáška proslovená v rámci workshopu „Slovo a tvar III.“, 26.–27. 6. 2017 v Lipnici nad Sázavou.

2 Aristoteles, *První analytiky*, 24^b18, přel. A. Kříž, Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1961. Co je v českém překladu „nutně vyplývá“ (řec. ἐξ ἀνάγκης συμβαίνει), může být anglicky přeloženo např. jako „results by necessity“, viz Aristotle, *Prior Analytics*, Book I, přel. G. Striker, Oxford: OUP, 2009.

A vypovídáme (říkáme) o každém B

a

B o každém C

„nutně“ vyplývá (vychází), že

A vypovídáme o každém C.³

Co tu ale znamená toto „nutně“? Nabízí se nám mnoho různých podob nauky o „logické nutnosti“ nebo o „nutnosti“ vůbec, ale kdybychom odpovíděli bez nich, snad bychom i jim potom lépe porozuměli. Abychom nechali zaznít původnímu Aristotelovu smyslu tohoto výrazu, měli bychom asi pozorně sledovat jeho užívání v celku *Prvních analytik*, případně v celém Aristotelově díle, zvláště např. v páté kapitole páté knihy *Metafyziky*. Zajímá-li nás původní řecký význam tohoto výrazu, měli bychom asi sledovat jeho užívání i v ostatních textech klasické doby, jak nám je tradice zachovala. Dovolím si teď ale ponechat tuto práci na jindy, nebo někomu jinému, a jen se pokusím říci toto „nutně“ v této souvislosti jinak, co nejprostší (neučenou) řečí:

Jak říci „nutně vyplývá“ jinak?

3. „Nutnost“ ve slovnících

Podívejme se, jak nám se smyslem „nutnosti“ pomohou slovníky⁴:

Podle Daniela Adama z Veleslavína, jehož vezmeme jako zástupce dlouhé tradice vedoucí k našim dnešním slovníkům, je to „moc nevyhnutelná, co býti musí a změnit se nemůže“ a jinak je to lat. *necessitas* a něm. *Notwendigkeit*.⁵ Podle novějšího Lepařova slovníku jde o násilí, nucení, porobu (násilné podmanění), muka, mučení, vazbu a pouta, tíseň, nouzi, bídu, svízele, nutnosti mohutnost nepřekonatelnou, nevyhnutelnou potřebu, vynucování (i důkazem), usilování o něco, ale v jiném užití i o příbuzenství a přátelství.⁶

3 Viz tamt., 25b39.

4 Že výchozím překladem řec. ἀνάγκη je právě „nutnost“, viz nejen překlady Aristotela a slovníky, ale i dnes běžné užívání výrazů v modálních logikách.

5 Daniel Adam z Veleslavína, *Nomenclator quadrilinguis Boemico-Latino-Graeco-Germanicus*, Praha: 1592, 22². Cit. dle nového vydání: Praha: Academia, 2015, s. 97.

6 F. Lepař, *Nehomérovský slovník řeckočeský*, Mladá Boleslav: 1892, s. 76.

Podle anglického Liddell-Scottova slovníku jde o násilí, nátlak až tísnění, přirozenou potřebu, osud, nutkání, trestání (zvláště mučení), bolest, ale opět i o příbuzenství a přízeň.⁷

Podle etymologických slovníků je původ nejasný. Friskův slovník, jenž bere toto slovo jako nátlak a nutnost, srovnává „nutnost“ s keltským slovem pro osud, germánským pro nepřátelské pronásledování a chetitským pro smrt, a zmiňuje jako pouhé návrhy souvislost s nošením (od řec. ἐνεγκειν, resp. od řec. φέρω) nebo spojení privativní předpony ἀν- a ohnutí ruky (od řec. ἄγκων), které však nedoporučuje.⁸ Podle Beekesova slovníku, který zmíněná srovnání víceméně opakuje (jen přidává bezpráví a smrt upřesňuje jako násilnou), ale sám žádné návrhy už ani neuvádí, není dokonce vyloučené, že se jedná o „substrátové slovo“, a žádnou dobrou etymologii nemá.⁹ Ani internetový slovník Wiktionary žádnou etymologii zatím neuvádí, jen v návodu na vkládání návrhů dává jako příklad odvození od nošení.¹⁰

I podle Richarda Broxtona Onianse (v tomto případě jde ovšem o monografii, ne o slovník) je etymologie nejistá, ale nabízí se úvaha o souvislosti se škrcením, poutáním a obepínáním, z níž by se dalo přistoupit k obrazům z orfických a pythagorejských nauk.¹¹

Mělo by nám to stačit? Nejspíš už z naší tradice slovníků nevypíšeme o moc víc a před očima nám leží všechno, co by nám mohlo pomoci. Abychom se ale neunáhli v uspořádávání myšlenek o nátlaku, nouzi a škrcení, jež by se měly ozývat z takové hloubky naší řeči a vzdělanosti, dovolme si ještě se zastavit a vrátit k básnické řeči.

Jednu stopu najdeme už v Platónově *Kratylovi*, kde Sokrates navrhuje (ve věsteckém vytržení či žertu?) svou vlastní etymologii:

Avšak nutné (anankaion) a odporující, jež je proti vůli, bylo by to, co souvisí s chybováním a nevědomostí, a je přirovnáno k cestě po úvalech (anké), protože úvaly, jsou neschůdné

7 H. G. Liddell, R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, revised ed., Oxford: Clarendon Press, 1940. (Cit. dle <http://www.perseus.tufts.edu>, poslední přístup v září 2017.)

8 H. Frisk, *Griechisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg: Carl Winter – Universitätsverlag, 1960, s. 101.

9 R. Beekes, *Etymological Dictionary of Greek*, Leiden: Brill Academic Pub., 2016, s. 97.

10 Dostupné na: <https://en.wiktionary.org/wiki/ἀνάγκη>, poslední přístup v září 2017.

11 R. B. Onians, *The Origins of European Thought: About the Body, the Mind, the Soul, the World, Time and Fate*, Cambridge: CUP, 1951, s. 332.

a drsné a zarostlé, zdržují chůzi. Odtud tedy asi bylo to nazváno anankaion, na základě srovnání s cestou úvalem (ankos).¹²

Jak se má cesta úvalem (roklí, řec. ἄγκος) k „nutnému vyplývání“?

4. „Nutnost“ v básnické řeči

Podívejme se na „nutnost“ v hlubší, básnické řeči. U Hésioda ani žádnou „nutnost“ nenajdeme, a rozhodně ne jako bohyni.¹³ V Homérovi najdeme tato užití našeho slova a jeho tvarů:

(Il. 4.300 Nestor radí své bojovníky před bojem):

*... napřed postavil jezdce i s jejich koňmi a vozy,
zezadu pěší svůj lid pak seřadil, četný a vzácný,
k záštíť naproti válce, však zbabělce do středu vměstnal,
aby tak každý vojín, byť nerad, donucen válčil...¹⁴*

(Il. 5.633 jeden hrdina provokuje v boji druhého):

*Copak jen... tě nutí...
tady se choulit, v Tróji, jak člověk neznalý války?*

(Il. 6.85 v řeči trójského věštce Helena):

*... Ale až veškeren lid zas k novému vznítíte boji,
my již necouvne z místa a budeme s Danay válčit,
třebas i ve velké tísní – vždyť nutnost k tomu nás vede...
Tý se však, Hektore, sám vydej do města, abys...*

(Il. 6.458 v Hektórově řeči k manželce):

*... Potom, poddána jiné, bys tkávat musela...
anebo... nosívat vodu...
ach jak nerada velmi, však silná sevře tě nutnost.*

12 Platón, Kratylos, 420d, in: *Platónovy spisy*, sv. I, přel. F. Novotný, Praha: OIKOYMENH, 2003.

13 Viz Hésiodos, *Železný věk*, Praha: Odeon, 1976, přel. J. Nováková.

14 Homéros, *Illias*, Praha: Rezek, 2007, přel. O. Vaňorný. Citace uváděné (Il.) a číslы veršů dále odkazují na tento překlad.

(Il. 10.418 zajatý Dolón vyrazuje o svém táboru):

Co ptal ses po hlídkách, reku...

*U ohňů jsou jen Trójští, jimž dáno je za úkol hlídat,
nespíce po celou noc...*

(Il. 11.150 o boji):

Pěší tam hubili pěší, již z nutnosti prchali z boje,

Jezdci pak hubili jezdce...

(Od. 1.154, a pak i 22.353 o pěvci, který bavil ženichy):

... ten pak ženichům pěl, byv násilím donucen k tomu.¹⁵

(resp... Lidé četní a silní mne vždycky sem násilím vlekli.)

(Od. 4.557 v Próteově řeči o Odysseovi):

Toho jsem na výspě zřel, jak prudké prolévá slzy,

v obydlí Kalypsy nymfy jsa poután proti své vůli.

(Od. 7.217 Odysseus vysvětluje, že má hlad a vyprávěl by až po jídle):

Neníť drzejší věc, než hrozný žaludek v těle,

*neboť si vynutí vždycky, byť násilím, aby ho každý
dbal...*

(Od. 10.434 v Eurylochově námitce proti návratu ke Kirké):

... Tato pak jistě

podobu lvů neb vlků vám dá neb dokonce vepřů,

abychom veliký dům jí střehli i proti své vůli.

(Od. 19.156 Pénélopa vypráví o svém odporu proti ženichům, když v noci párala, co ve dne utkala):

Oni mě dopadli při tom a s pokřikem se na mne vrhli.

Tuť jsem musila již, byť nerada, dotkatí roucho.

Jak vidíme, překladatel sám většinou užívá slova „nutnost“, a jen tam, kde by v češtině „nutnost“ nebo „násilné nucení“ příliš drhly, volí raději výrazy

15 Homéros, *Odysseia*, Praha: Rezek, 2007, přel. O. Vaňorný. Citace uváděné (Od.) a čísla veršů dále odkazují na tento překlad.

„daný úkol“ či „proti své vůli“. Jaký je ale v jednotlivých případech smysl těchto veršů?

- Ad (Il. 4.300): Nestor sestavil své bojovníky do takové formace, aby v průběhu boje postupně došlo na každého, tj. aby nikdo nezůstal stranou a boji se vyhnul.
- (Il. 5.633): Aby jeden hrdina provokoval druhého, ptal se, zda ho snad něco odvádí od boje, když je přitom zjevné, že nikoli, nebo zda sám před bojem uhýbá.
- (Il. 6.85): Věstec zastavil útěk svých spolubojovníků tím, že poslal Hektóra nakrátko domů, aby přiměl ženy k domluvě s bohyní o obraně města. Až potom znovu začne boj, bojovníci už se nenechají zahnat z boje, protože už to nepůjde – jejich město samo bude v boji.
- (Il. 6.458): Hektór říkal své ženě, že po jeho smrti a dobytí města ji asi odvedou do otroctví.
- (Il. 10.418): Zajatec vyzradil, že velitelé (ti, kdo vedou noční výpravu Trojanů) nechali hlídky jenom u ohně.
- (Il. 11.150): V boji už některým bojovníkům nezbyvalo nic jiného než utíkat, a přitom je nepřátelé pobíjeli.
- (Od. 1.154, a pak i 22.353): Pěvec nechodil bavit ženichy rád a sám jim své služby nenabízel, přivlekli ho a nařídili mu, aby jim zpíval.
- (Od. 4.557): Odyssea nedržela nymfa na ostrově připoutaného násilím, nenechala mu ale žádnou loď, ani cestu pryč.
- (Od. 7.217): Vyhladovělý host řekl, že po jídle bude rád vyprávět o své cestě, ale opačně by to asi nešlo.
- (Od. 10.434): Hrdina se obával, že by bohyně i jim nařídila, aby jí v podobě zvířat chránili sídlo, jak se podle jeho zkušenosti stalo už mnoha jiným. Poznal totiž, že ostatní se k tomu nechali dovést svými vlastními špatnostmi, které on sám má také a které nemá dost odvahy opustit.
- (Od. 19.156): Pénélopa vyprávěla o tom, že aby dodržela slib a domluvu, postupovala už k tomu, co předtím oddalovala.

V básnické řeči tedy má tedy „nutnost“ smysl toho, aby k něčemu došlo, nezůstávání stranou a vyhýbání se, odvádění nebo uhýbání od něčeho, nenechání se zahnat – nejde-li to, dále toho, co a jak vedení výpravy nechá provést, toho, že nezbyvá nic jiného, nařízení, nenechání cesty pryč, nechání se dovést a postupu při dodržení slibu. Násilí je tu spíše okolností, v níž se s tímto smyslem setkáváme (v příběhu o válce vcelku očekávatelnou), a nouze poukazem k jeho odkrývání se.

Pokud nečteme básnická díla s tím, že už předem (odkud?) víme, co je v nich „nutností“, otevře se nám v nich její smysl, patřící k nějaké podobě řeči o to, co a jak jde a nejde, kam co vede a nechá jít, apod.

5. „Nutnost“ jako navedení

Zkusme proto, jen nezávazně a bez nároku na jakoukoli historicko-filologickou správnost, k níž to má daleko, vzít „nutnost“ (řec. ἀνάγκη) jako související s vedením a naváděním (navádět, řec. ἀνάγω). Potom bychom „nutně vyplývá“ v uvedení sylogismu brali jako „dle návodu vychází“ a sylogismus by byl

... řeč, v níž, je-li něco dáno, něco jiného, různého od toho, co je dáno, vychází dle návodu toho, co je dáno.

tj. např. dle návodu toho, že

A vypovídáme (říkáme) o každém B

a

B o každém C

vychází, že

A vypovídáme o každém C.

I Sokratův návrh pak dostane smysl: cesta úvalem (roklí) nás vede, a nebudeme-li šplhat do srázu, necháme se jí vést.

6. Závěr

Vidíme tedy, že v Homérových básních nacházíme takový smysl nutnosti, který nám prostou (neučenou) řečí pomůže s výkladem logiky: Nutnost v sylogismu je postupem podle návodu, kterým jsou předpoklady, je tím, že se necháváme vést.